



# อิทธิพลของไตรภูมิ สู่ศิลปกรรมไทย\*

วิทย์ พิณคันเงิน  
ภาควิชาศิลปกรรม สำนักศิลปกรรม  
ราชภัฏชัยภูมิ

## บทคัดย่อ

ศิลปกรรมไทยเกือบทุกแขนง นำเอาเรื่องราวที่ปรากฏในไตรภูมิศาสดาไปประยุกต์เป็นการเขียนภาพ การปั้น แกะสลัก นาฏศิลป์ และวรรณกรรม เพราะมีเรื่องเกี่ยวเนื่องไปถึงสวรรค์ นรก สัตว์หิมพานต์ ป่าหิมพานต์ ตลอดจนขุนเขา ทำให้ศิลปกรรมไทยมีรสชาติมากขึ้น เพราะแต่ละแขนงก็ได้สร้างสรรค์ผลงานอย่างสอดคล้องกลมกลืนกัน จึงนับได้ว่าไตรภูมิศาสดามีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์ศิลปกรรมตลอดมาทุกยุคทุกสมัย

คำสำคัญ : สวรรค์, นรก, สัตว์หิมพานต์, ป่าหิมพานต์

เรื่องราวของไตรภูมิเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับจักรวาลหรือโลกทัศน์ตามความเชื่อถือของคนในสมัยโบราณ ซึ่งยังไม่มีการศึกษาทางวิทยาศาสตร์อย่างในปัจจุบัน แต่หาได้เชื่อถือเฉพาะเรื่องของภูเขา ทวีป มหาสมุทร ตลอดจนสัตว์ต่าง ๆ เท่านั้น ยังผูกเอาความเชื่ออื่น ๆ ไว้ด้วย นับได้ว่าเป็นเรื่องซึ่งมีมาช้านานจนถือกันว่าเป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเน้นในเรื่องความสำนึกในบาปบุญคุณโทษ มีคำอธิบายถึงเรื่องของไตรภูมิไว้หลายแห่ง โดยอาจสรุปได้ว่า มีเนื้อความ

เกี่ยวกับจักรวาลวิทยา ปรัชญา จริยศาสตร์ ตามความเชื่อของพระพุทธศาสนา แสดงถึงวิถีชีวิตของคนไทย นับเป็นพื้นฐานความเป็นชาวพุทธที่รับรู้รับทราบ เนื้อเรื่องของไตรภูมิกล่าวถึงที่อยู่ของมนุษย์ เทวดา อสูร สัตว์ต่าง ๆ ๓ ภูมิ คือ กามภูมิ มีอบาย ๔ ได้แก่ นรก เปรต อสุรกาย ดิรัจฉานพวกหนึ่ง มีมนุษย์พวกหนึ่ง และมีสวรรค์ ๖ ชั้น อีกพวกหนึ่ง

รูปภูมิ เป็นภูมิของผู้มีเพียง ๓ ประสาท (ตา หู ใจ) แบ่งออกเป็น ๑๖ ชั้น

อรุณภูมิ เป็นภูมิของผู้มีเพียง ๑ ประสาท (ใจ) มี ๔ ชั้น

สำหรับศิลปกรรมไทยที่ได้รับทั้งอิทธิพลและอันสงส์จากเรื่องไตรภูมิ มีทั้งวรรณคดี จิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม แม้ นาฏดุริยางคสังคีตได้นำเอาเรื่องของไตรภูมิไปแสดงออกทั้งเพลงดนตรี และระบำรำร่าย จึงน่าจะได้ว่าเป็นอุปกรณ์สำคัญทางด้านจินตนาการแห่งการสร้างสรรค์ศิลปะของไทย อาจกล่าวได้ว่ามีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนถึงปัจจุบัน แต่ก็เปลี่ยนแปลงไปบ้างตามยุคสมัยในปัจจุบัน อาจ

\* บรรยายในการประชุมสำนักศิลปกรรม ราชภัฏชัยภูมิ เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๔๕



สร้างสรรค์ไปในแนวสากลบ้าง เพราะเรื่องไตรภูมิมีรสชาติ และแนวทางจินตนาการอย่างกว้างขวาง ไม่มีสิ้นสุด บางที่อาจคิดเห็นไปว่า ไตรภูมิเป็นเรื่องไม่จริง โบราณเกินไป เทียบกับความเป็นจริงในปัจจุบันไม่ได้ เช่น เรื่องการทำบาปก็แปลก ๆ ออกไปมากจนเกือบไม่น่าเชื่อว่าจะมีในโลกมนุษย์

ศิลปกรรมไทยในไตรภูมิปรากฏอยู่ตามสาขาต่าง ๆ โดยการนำเอาเนื้อเรื่องบ้าง สิ่งสำคัญบางอย่างบ้าง มาประกอบสร้างสรรค์เป็นผลงาน ดังได้พบเห็นกันอยู่มาก เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่อยู่ด้านหลังของพระประธานในพระอุโบสถเป็นการจัดสิ่งต่าง ๆ รวมไว้ด้วยกันในลักษณะขององค์ประกอบซึ่งมีระเบียบวิธีและความงามตามแบบไทย โดยช่างเขียนผูกภาพขึ้นตามแนวคิดจินตนาการของตนเองบ้าง หรือตามแบบอย่างของพระอารามอื่น ๆ บ้าง บางครั้งก็ต้องทำตามผู้ว่าจ้าง แต่ก็ไม่ห่างไกลกันนัก เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดสระเกศ วัดไชยทิศ

ถ้าจะลองเก็บเอาสิ่งต่าง ๆ ในไตรภูมิมาประมวลเข้าเป็นภาพลายเส้นตามแนวคิดของจิตรกรไทย ก็จะได้ภาพแสดงสิ่งสำคัญต่าง ๆ ดุจพิภพจักรวาล โดยมีขุนเขาสูงเด่นอยู่ ๗ ลูก แต่ละลูกมีลักษณะดังเสาศิลาที่สูงเด่นกว่าเพื่อน คือเขาพระสุเมรุ ล้อมรอบด้วยขุนเขาอื่น ๆ เนื้อเขา

พระสุเมรุขึ้นไปเป็นที่อยู่ของเทวดาชั้นต่าง ๆ ล่างสุดมีปลาอานนท์หนุนเขาพระสุเมรุ มีมหาสมุทรล้อมรอบ มีพระอาทิตย์ พระจันทร์ ล่างสุดลงมาเป็นภพของพวกที่ตกนรกขุมต่าง ๆ ตลอดจนป่าหิมพานต์ซึ่งเป็นที่อยู่ของสัตว์ และทวีปต่าง ๆ อันเป็นที่อยู่ของมนุษย์

ขุนเขาในไตรภูมินั้นท่านมิได้พรรณนามว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร ในธรรมชาติหรือไม่ ช่างเขียนจึงเขียนเป็นภาพโดยสังเขปเพราะพื้นที่จำกัดอยู่ ดังได้กล่าวไว้ว่า มีปริมาตรโดยรอบ ๒๕๒,๐๐๐ โยชน์ สูง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ มียอดสูงตระหง่าน เมืองบนเป็นสวรรค์ชั้นดุสิต ส่วนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีเจดีย์องค์สำคัญ คือพระเจดีย์จุฬามณี

ส่วนล่างสุดของเขาพระสุเมรุที่กล่าวว่ามีปลาอานนท์หนุนไว้ นั่นก็เพื่อมิให้เกิดการถล่มทลาย ดังปรากฏว่าเกิดแผ่นดินไหวคราวใด โบราณก็เชื่อกันว่าเพราะปลาอานนท์ขยับตัว ยังมีที่อยู่ของพวกนาค พวกอสูร ซึ่งอยู่ใต้เขาพระสุเมรุอีกด้วย

เขาพระสุเมรุนี้มีมหาสมุทรล้อมรอบ และน้ำในมหาสมุทรก็มีสีต่างกัน ส่วนที่น้ำเป็นสีเลื่อมเหลือง เรียกว่า **ปิตสาคร** ส่วนที่น้ำเป็นสีขาวเรียกว่า **ขีรสาคร** ส่วนที่น้ำเป็นสีแก้วผลึกเรียกว่า **ผลึกสาคร** และส่วนที่เรียกว่า **นิลสาคร** นั้น น้ำเป็นสีเขียว ท้องน้ำเป็นที่อยู่ของปลา ดังนั้น ช่างจึงเขียนปลาไว้เพื่อยืนยันว่า ตรงนี้เป็นน้ำหรือเป็นมหาสมุทร

สวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปจากยอดเขาพระสุเมรุเป็นที่อยู่ของพรหม มี **ปรัลชาพรหม ปโรหิตาพรหม** และบนสุดก็คือ **พระมหาพรหม** ท่านั่งก็ทำท่าแบบพระพุทธรูปปางสมาธิ นั่งสงบอยู่ในปราสาท

สวรรค์อีกชั้นหนึ่ง คือ ชั้นจาดุมหาราชิกา เป็นที่อยู่ของท้าวจตุโลกบาล มีท้าวกุเวร รักษาทิศอุดร ท้าวทศรถ รักษาทิศบูรพา ท้าววิรุฬปักข์ รักษาทิศประจิม และท้าววิรุหรักษาทิศทักษิณ จตุโลกบาลทั้ง ๔ มีบริวารรับใช้อยู่ในวิมาน ตรงเชิงเขาพระสุเมรุนี้เองเป็นที่อยู่ของเทวดาทั้งหลาย และปราสาทของครุฑก็อยู่เชิงเขาพระสุเมรุด้วย

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งมีปราสาทชื่อ เวชยันตร์ จะสวยงามมากน้อยเพียงไร ท่านที่เคยชมระบำชุดดาวดึงส์ ก็จะได้ฟังคำขบร้องพรรณนาแจ่มแจ้งสิ่งประดับไว้จับใจมาก แม้ว่าภาพในไตรภูมิจะไม่แตกต่างกันกับปราสาทอื่น ๆ ก็ตาม ในสวรรค์ชั้นนี้มีที่อยู่ของช้างเอราวัณ พาหนะของพระอินทร์ มีเทวสภา คือ ที่ชุมนุมของเทวดานางฟ้าและมีพระจุฬามณีเจดีย์ด้วย

บนสวรรค์ชั้นดุสิตนี้เองมีสวนที่เรียกว่า จิตรลดาวันอุทยาน ซึ่งอุดมไปด้วยไม้ดอก ไม้ผล และไม้ยืนต้นต่าง ๆ พันธุ์กันมากมาย เป็นสิ่งประดับให้สวรรค์ชั้นนี้งดงาม ซึ่งแต่ละสิ่งล้วนเกิดจากการเนรมิตด้วยอิทธิฤทธิ์ของเทวดาทั้งสิ้น แสดงถึงความรื่นรมย์สุขสำราญตามประสา



เทวดาซึ่งมีอยู่มากกว่ามนุษย์

พระอาทิตย์กับพระจันทร์ก็เป็น เทพที่ทรงงานอยู่ในจักรวาลตลอดเวลา ไม่ได้ทรงพักผ่อน เพราะต้อง วัฏจักรเวียนรอบจักรวาล วิถีโคจร ของพระอาทิตย์และพระจันทร์นั้น มีเขาพระสุเมรุเป็นที่หมาย คือ เวียน รอบจักรวาลนั่นเอง แต่มีที่ตั้งต้นตรง ระหว่างเขายุคนธรกับกำแพงจักรวาล แม้มีที่บรรจบกันแต่ก็เป็นคนละเวลา ถ้าขึ้นมาพบกันในเวลาเดียวกันก็ ออกจะยุ่ง แต่ก็มีย่อยที่ตอนกลางวัน ยังเห็นดวงจันทร์ขาว ๆ ไม่เปล่งแสง สีเงินยวงดังกล่าวไว้ในวรรณคดี การ โคจรของพระอาทิตย์กับพระจันทร์ แม้ว่าจะเลียนแบบดวงอาทิตย์กับ ดวงจันทร์ แต่ก็ต่างกันอยู่มาก

ได้บาดาลลงไปเป็นที่อยู่ของ นาค มีทตรนาคกับกุมพลนาค และมีวิรุพหกนาคราชกับวิรุพปักษ- นาคราช นาคเหล่านี้สามารถแปลง ตัวเป็นมนุษย์ได้

คราวนี้มาถึงทวีปต่าง ๆ ๔ ทวีป บ้าง มีคำอธิบายไว้ว่า หน้าคนของ แต่ละทวีปต่างกัน ซึ่งเป็นคนละเรื่อง กับวิทยาศาสตร์ที่ว่าด้วยรูปร่างมนุษย์ อย่างไรก็ตาม ช่างเขียนไม่ใคร่สนใจ เท่าเทวดาหรือสิ่งอื่น ๆ ที่อยู่นอก เหนือธรรมชาติ

สำหรับป่าหิมพานต์นั้น ไตรภูมิ กล่าวว่ามีสัตว์ต่าง ๆ มากมาย แต่ กระบวนสัตว์ทั้งหลายต่างก็ยกให้ ราชสีห์เป็นใหญ่ที่สุด ราชสีห์นั้น มีอยู่ ๔ จำพวก นับว่าเป็นผลงาน การสร้างสรรค์ของช่างเขียนไทย ที่

สามารถสร้างสรรค์ภาพตัวราชสีห์ที่ แตกต่างกันได้อย่างเหมาะสม คือ บัณฑุราชสีห์ มีรูปกายสีเหลือง และมีลายอย่างลายเสือพาดกลอนหรือ เสือโคร่ง กินสัตว์เป็นอาหาร ไกร- สรรราชสีห์ มีรูปกายสีขาว ริมฝีปาก หาง เท้า สีแดง สร้อยคอเป็นดังสี กัมพล คือลายสีแดง กินสัตว์เป็น อาหาร ดิณราชสีห์ มีร่างกายสีแดง เหมือนสีเท้านกพิราบ กินหญ้าเป็น อาหาร กาพราชสีห์ มีร่างกายสีดำ กินหญ้าเป็นอาหาร และในพวกราช- สีห์เหล่านี้เอง ไกรสรรราชสีห์ก็เป็น ผู้มีอำนาจมากที่สุด

สำหรับคนในป่าหิมพานต์นั้น มีหมู่บ้านที่แต่ละหลังลักษณะเช่น เดียวกับเรือนไทยในอดีต ช่างเขียน ได้เขียนภาพคนป่าหิมพานต์ เป็น อย่างคนป่าจริง ๆ แต่เจตนาของเนื้อ เรื่องอาจหมายถึงเพียงว่าคนที่อยู่ ในป่า เพราะคนป่าหิมพานต์ จะสร้าง บ้านเรือนได้อย่างไร ก็น่าจะเป็น กระทั่งเล็ก ๆ มากกว่า

ขอวกกลับมาที่เขาไกรลาสที่ มีวิมานของท้าวอุทุมพร ผู้เป็นใหญ่ ในเหล่ากินนารีกินกับวิมานของพระ อิศวร มีวิวอศุภราชเป็นพาหนะ แต่ คำอธิบายภาพในสมุดไตรภูมิดูออก จะไม่แน่ใจเพราะมีการแก้คำอยู่ด้วย ส่วนช่างในป่าหิมพานต์ก็มีอยู่ หลายตระกูล ดังปรากฏตำราตระกูล ของช่าง เพราะถือว่าช่างเป็นสัตว์ มงคลอย่างหนึ่ง

คราวนี้ก็มาถึงนรกซึ่งเป็นอีก โลกหนึ่ง แสดงชั้นของนรกซึ่งมีอยู่

หลายชั้นหรือหลายขุม รวมได้ ๑๒ ขุม ที่อยู่ชั้นต่ำที่สุด คือ นรกอเวจี ซึ่งแปลว่า ไม่มีการหยุดพัก สัตว์ที่ อยู่ในนรกขุมนี้ต้องทนทุกข์ทรมาน ไม่มีวันหยุด นอกจากวันที่พระพุทธร- เจ้าทรงเปิดโลกวันเดียว

ในทศชาติชาดก ตอนเนมิราช ชาดก ก็ได้กล่าวถึงสวรรค์และนรก โดยพระเจ้าเนมิราชได้เสด็จไปเห็น ด้วยพระองค์เอง แสดงความเกี่ยว ข้องกันระหว่างเรื่องของไตรภูมิและ เรื่องของชาดก ซึ่งมีมาช้านานแล้ว

บรรดาศิลปกรรมที่สร้างสรรค์ ขึ้นในพระพุทธศาสนา หลายสิ่ง หลายอย่างก็ได้นำเอาแนวและข้อ ปรัชญาต่าง ๆ มาปรับปรุงและประ- ยุกต์เข้ากับรูปแบบด้วย เช่น พระ ปรารงค์ทั่วไปไม่เฉพาะแต่พระปรารงค์ วัดอรุณราชวราราม ก็สร้างเป็นองค์ โตดเด่นหรือเป็นกลุ่ม โดยมีองค์ ประธานสูงใหญ่ล้อมรอบด้วยปรารงค์ บริวาร ก็น่าจะมาจากเขาพระสุเมรุ ที่มีเขาอื่น ๆ ล้อมรอบ ในการทำมุม ต่าง ๆ ก็นับเนื่องมาจากทิศใหญ่ทิศ ย่อยนั่นเอง เรียกกันว่า ย่อมุมหรือ เพิ่มมูม หรือย่อไม้สิบสอง ย่อไม้ยี่สิบ ย่อไม้สามสิบหก แล้วแต่ว่าสิ่งก่อสร้าง นั้นจะสูงใหญ่ขนาดไหน อย่างพระ ปรารงค์องค์นั้นนับมูมได้มูมลละ ๘๔ มูม รวมกันเป็น ๓๖ เกณฑ์ต่าง ๆ เหล่า นี้ ช่างไทยแสดงภูมิปัญญาวิจิตร อกมาเป็นรูปธรรมอย่างเหมาะสม และประณีตงดงามมาก

ส่วนปรารงค์บริวารมีขนาดเล็ก กว่าจึงย่อมุมน้อยลง เป็นต้นละ ๗



๔ ด้านเป็น ๒๘ มุม รูปทรงทั่วไป แม้ว่าจะได้พื้นฐานมาจากสมัยอยุธยา ตอนปลาย แต่ก็ได้สร้างสรรคอย่าง ลงตัว จนเป็นแบบของสมัยรัตนโกสินทร์

และเมื่อไตรภูมิกล่าวว่า พวกอสูรอยู่ใต้เขาพระสุเมรุ จึงทำรูปอสูรแบกเอาไว้ด้านล่าง ซึ่งในชื่อที่ช่างเรียก คือ มารแบก การแบกในทำนี้ แสดงท่าเหาะลอยอยู่ในอากาศ

พระเจดีย์เหลี่ยมก็ทำย่อมุม หรือเพิ่มมุมเช่นเดียวกัน เป็นเจดีย์ไม้สิบสอง ด้านล่างเพิ่มเป็นย่อไม้สิบแปดตามแบบอย่างของเจดีย์สมัยอยุธยา ส่วนปราสาทก็อีกแบบหนึ่ง ทำมุมเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด เป็นปราสาทแบบหนึ่งสมัยอยุธยา อยู่ในวัดมหาธาตุ

ในการสร้างปราสาท ตรงส่วนยอดของปราสาทมีส่วนหนึ่งที่เรียกว่า เหม ซึ่งหมายถึง ทอง ก็ได้มาจากคติที่ถือว่ายอดเขาพระสุเมรุนั้น สุกปลั่งเป็นสีทอง ซึ่งตามธรรมชาติของยอดเขาหิมาลัยจะมีหิมะจับอยู่ ดังนั้น เมื่อต้องแสงอาทิตย์ตอนเช้า ก็จะสุกสกาเวลาราวกับมีทองคำมาทาบทาไว้ ช่างไทยจึงนำเอามาเสริมส่วนยอดให้งามยิ่งขึ้น แม้พระเมรุมาศที่เป็นทรงบุษบก หลังคาส่วนยอดเป็นยอดปราสาท ก็มีส่วนที่เป็นเหมอยู่ด้วย

ในพระราชพิธีโสกันต์เจ้านายของราชสำนัก ก็มีการสร้างเขาไกรลาส แล้วพระมหากษัตริย์ก็ทรงแต่งพระองค์เป็นพระอิศวร ทรงจูงพระกรพระกุมารหรือพระกุมารี่ลงมา

มาจากเขาไกรลาส และในการสร้างสรรคศิลปกรรมสำหรับพระพุทธรศาสนาที่เรียกว่า พุทธศิลป์ ก็มีสัตว์หิมพานต์ประดับอยู่มากชนิด นับแต่นาคซึ่งเกี่ยวพันกับการขอพรพชากับสิงห์และนกทมิฬ มีการทำหุ่นสัตว์หิมพานต์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพอีกด้วย ในชาดกเรื่องพระเวสสันดรก็พรรณนาเรื่องป่าหิมพานต์ไว้เป็นที่อัศจรรย์มาก ในเรื่องขุนช้างขุนแผนก็ยังมีม่านผีมือปักของนางวันทอง ดังคำกลอนที่ว่า ปักเป็นป่าหิมพานต์ตระหง่านงาม อร่ามรูปพระสุเมรุภูผาวิ้นตกหัสกันเป็นหลั่นมา กรวิกอิสิทรา ยุคนธร อากาศคงคาชลาสินธุ์ มุจลินห์แห้วแนวสลอน ไกรลาส สะอาดเอี่ยมอรชร ฝูงกินนรคน ธรพ์วิทยา ...

#### Abstract Influence of Tri-bhumi Katha on Thai Art Works

Wit Pinkunngern

Associate Fellow of the Academy of Arts, The Royal Institute, Thailand

Almost all genres of Thai art works have applied stories from *Tri-bhumi Katha* in the creation of paintings, sculptures, engravings, performing arts and literature since these stories deal with haeaven, hell, Himavanta animals, Himavanta Forest as well as mountains, making Thai art works more colorful, since the works in each genre are well harmonized. Therefore, it can be said that *Tri -bhumi Katha* has influenced the creation of Thai art works through the ages.

*Key words:* heaven, hell, Himavanta animals, Himavanta Forest